

Cassianus
in het klooster? PETRUS NAGHEL'S VERTALING
 VAN CASSIANUS' *COLLATIONES PATRUM*

OP FOLIUM 165r.b van handschrift 2341 in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel lezen we het volgende colofon:¹

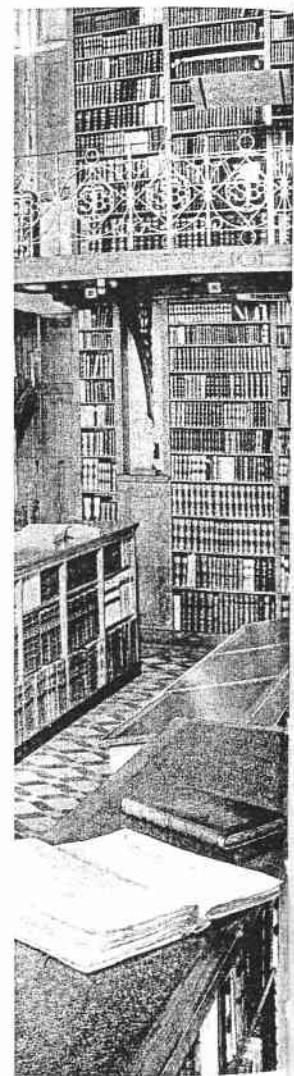
Int jaer ons Heren doen men screef dusentich ende driehondert en twee ende tachtentich waren vulmaect dese Collatien uten herden swaren ghewapenden Latine te Dietschen op dertien avont omtrent noen, om Lodewijcs Thonijs van Bruesele begherte, van Janne Cassiane, monnec ende priestere, van Marsaeldien gheboren, ende in Latine van hem ghemaect.²

Dit colofon sluit de eerste Middelnederlandse vertaling van de *Collationes patrum* van Johannes Cassianus (ca. 360–430/435) af met een korte toelichting op de geklaarde klus. De verschillende aandachtspunten in dit citaat kunnen heel goed dienen als leidraad voor een verkenning van deze vertaling, al zullen ze niet in de volgorde van het colofon aan bod komen. Ik voeg er meteen

* Het onderzoek waarvan deze bijdrage een neerslag vormt, werd verricht binnen het kader van de projecten 'Petrus Naghel (?–†1395): de handschriftelijke overlevering en invloed van zijn oeuvre' (K.U. Leuven, 07/04/15) en 'Petrus Naghel (?–†1395): positie, invloed en doorwerking van zijn oeuvre' (F.W.O., G.0333.05). Ik dank mw. drs. Katty De Bundel hartelijk voor haar kritische en inspirerende commentaren bij een eerdere versie.

¹ Hs. Brussel, K.B., 2341 is afkomstig uit het klooster Bethlehem te Herent (bij Leuven), een priorij van reguliere kanunniken van de H. Augustinus, aangesloten bij het kapittel van Windesheim. Het handschrift dateert van ca. 1450 en werd waarschijnlijk in dit klooster vervaardigd. Op het tweede perkamenten schutblad voorin, maar ook op fol. 4r, 168r en 169v zijn bezittersnotities (in het Middelnederlands en Latijn) die de lokalisering van het hs. in Herent in de 15de eeuw buiten discussie stellen. Over dit handschrift zie J. Deschamps, *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*, Leiden, 1972², nr. 74, 209–21; K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse geschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden* (Miscellanea Neerlandica, xv–xvi), Leuven, 1997, deel 2, nr. 597, 200.

² Van deze tekst bestaat nog geen moderne editie en ik citeer dan ook naar de handschriften. De volgende editieprincipes werden gehanteerd: de allografen u, v, w, i, j, en y werden genormaliseerd; het hoofdlettergebruik werd gemoderniseerd; een op het moderne gebruik georiënteerde interpunctie werd toegevoegd; afkortingen werden opgelost, maar niet gemarkeerd.

aan toe dat wat er in het colofon schittert door afwezigheid – een vernoeming van de vertaler – natuurlijk ook aandacht verdient en krijgt. Maar ik wil dit verhaal over monniken en manuscripten graag beginnen met een korte uiteenzetting over de Latijnse brontekst en zijn auteur, *Janne Cassiane*.

Johannes Cassianus In het bovengenoemde colofon wordt *expressis verbis* verwezen en zijn naar de auteur van de Latijnse brontekst die ‘door Jan Cassiaan, *Collationes patrum* monnik en priester, te Marseille geboren, in het Latijn vervaardigd werd’.³ Dat Johannes Cassianus monnik en priester was, is een correcte aanduiding, maar het is onjuist te zeggen dat deze oudchristelijke auteur in Marseille geboren werd. Hij werd rond het jaar 360 geboren in de Romeinse provincie Scythia minor, in het hedendaagse Roemenië, en eindigde zijn leven ergens tussen 430 en 435 in het zuiden van Frankrijk, waar hij rond 415 nabij Marseille het beroemde dubbelklooster van Sint-Victor stichtte. Van hem zijn een drietal werken bekend: *De institutis coenobiorum et de octo principalibus vitiis*, dat hij tussen 419 en 426 vervaardigde; de *Collationes patrum* uit de jaren 426–429, en *De incarnatione Christi contra Nestorium* uit het jaar 430. Cassianus dankt zijn roem vooral aan zijn *Collationes patrum*,⁴ dat van grote invloed is geweest op de in zijn levenstijd sterk opkomende monastieke tradities. De kiemen van de *Collationes* schuilen in een lange reis die Cassianus met zijn vriend Germanus tussen 380 en 400 naar de Egyptische woestijn maakte. Daar spraken ze met vijftien Woestijnvaders; de 24 dialogen die samen de *Collationes* vormen, bieden een uitgewerkte neerslag van die gesprekken met deze grondleggers van de christelijke monastieke traditie.⁵ In de *Collationes* komen vele facetten van het zich ontwikkelende monastieke ideaal aan bod: onder andere devotionele perfectie, spirituele kennis, plicht en gelofte, kuisheid, zonde en penitentie en ascese. Hoewel er in het spel van vraag en antwoord wel degelijk ruimte is voor ‘biografische’ elementen, vormen de *Collationes patrum* geen traditionele verzameling heiligenlevens – zoals bijvoorbeeld de wijdverbreide *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine (1230–1298) – die de lezer ter navolging wordt aangeboden. De dialogen bieden een beschrijving van ‘levenservaringen’ van de Woestijnvaders, maar de daaraan verbonden praktische levensvoorschriften en ethische en spirituele richtlijnen worden niet enkel in een strikt narratieve vorm aangeboden: er is heel wat

ruimte voor een discursieve onderbouwing van die richtlijnen. Het intellectuele en theologische gehalte van de *Collationes patrum* mag hoog genoemd worden, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de uiteenzetting die gegeven wordt over de methode van de meervoudige bijbelegese in het achtste kapittel van collatie 14, of uit de controversiële uiteenzetting over de verhouding tussen Goddelijke genade en menselijke vrije wil in de dertiende collatie.⁶

Het zijn met name de semi-pelagianistische tendenzen in de *Collationes* – nadrukkelijk aanwezig in de genoemde dertiende collatie, maar ook in de zeventiende – die Cassianus tegenover zijn tijdgenoot Augustinus (354–430) plaatsen.⁷ Augustinus leerde dat de mens na Adams zondeval niet meer vrij kon kiezen voor het heil, maar geheel buiten zijn inzet of verdiensten al dan niet door God voor het heil uitverkoren was. Cassianus en zijn geestverwanten wilden de deur naar verlossing evenwel niet helemaal sluiten en betoogden dat het voor de mens wel mogelijk was om zijn eigen heil mede te bewerkstelligen.

De controverse rond het concept van de predestinatie heeft toentertijd heel wat pennen in beweging gezet, onder andere die van Augustinus’ leerling Prosper van Aquitanië (ca. 390–ca. 465), die in zijn *Contra Collatorem Cassianus*’ dertiende collatie vanuit augustiniaans perspectief aanviel. Uiteindelijk behaalde de augustiniaanse partij de bovenhand: het semi-pelagianisme, waarvan Cassianus de belangrijkste stem was, werd door paus Celestinus I (†432) veroordeeld.⁸ Deze veroordeling kostte Cassianus

- 3 Over Johannes Cassianus en zijn oeuvre zie bijvoorbeeld O. Chadwick, *John Cassian*, Cambridge, 1968.
- 4 De standaardeditie van de *Collationes* is nog steeds M. Petschenig (red.), *Johannes Cassiani Collationes xxviii* (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, 13), Wenen, 1886. Een moderne Engelse vertaling biedt B. Ramsey, *John Cassian. The Conferences*, New York & Mahwah, 1997.
- 5 B. Ramsey, *John Cassian*, 7–24 biedt een goede, beknopte introductie tot de *Collationes* (datering, structuur, etc.), maar ook over de verhouding van de tekst tot Cassianus’ reis door Egypte.
- 6 De vertaling van collatie 14, kapittel 8 is bij mijn weten de eerste systematische en omvattende behandeling van de meervoudige bijbelegese in het Middelnederlands. In de bijlage is een editie van dit kapittel opgenomen.
- 7 Zie over deze controverse B. Ramsey, *John Cassian*, 459–463 (met verdere literatuurverwijzingen).
- 8 De controverse rond Goddelijke genade en vrije wil bleef nog ruim een eeuw voortduren. Pas in 529 kwam er een einde aan door de inzet van Caesarius van Arles (ca. 472–542) tijdens het concilie van Orange, alwaar het semi-pelagianisme definitief verworpen werd ten favore van een meer gematigd augustinianisme, dat tot op heden het officiële kerkelijke dogma inzake Goddelijke genade en vrije wil vormt.

waarschijnlijk zijn heiligverklaring, maar heeft een ruime verspreiding van de *Collationes patrum* als 'monastiek handboek' niet in de weg gestaan. Mede omdat Benedictus van Nursia (ca. 480–ca. 574) en Cassiodorus (ca. 490–ca. 585) het werk als verplichte lectuur voor de ware monnik beschouwden, heeft het een grote invloed uitgeoefend op de ontwikkeling van de Westeuropese monastieke traditie. Over de verrijkende invloed van Cassianus op middeleeuwse auteurs als Gregorius de Grote (ca. 540–604) en Thomas van Aquino (1224/25–1274) valt nog veel meer te berde te brengen, maar dat valt buiten het bestek van deze bijdrage. Na deze korte introductie van de brontekst wil ik graag terugkeren naar het colofon achterin het Brusselse handschrift.

De vertaler, Dankzij de mededeling dat de vertaling voltooid werd rond drie uur 's middags op 'dertienavond' van het jaar 1382, kunnen we de Petrus Naghel vertaling in de tijd plaatsen. 'Dertienavond' is de dag voor Driekoningen, de vijfde januari dus. Het jaar 1382 moeten we nog wel in perspectief plaatsen. Theo Coun heeft erop gewezen dat in het veertiende-eeuwse Brabant en Vlaanderen doorgaans de Paasstijl gehanteerd werd.⁹ Naar onze moderne tijdrekening omgezet werd de vertaling voltooid in 1383.

Maar juist de haast pijnlijke nauwkeurigheid in de opgave van het voltooiingsmoment richt bijna vanzelf de aandacht op een nog pijnlijkere lacune in het colofon: elke informatie over degene die deze vertaling maakte, ontbreekt. De gebruikte passiefconstructie – *waren vulmaect* – laat de syntactische mogelijkheid open om een handelend subject in te voeren, ingeleid met het voorzetsel 'door', maar deze mogelijkheid werd dus niet gerealiseerd. Wie is dan degene die het gedaan heeft?

Op grond van informatie uit diverse prologen en naschriften, de gevolgde vertaaltechniek, het gebruik van intratekstuele in plaats van marginale glossen en de *copia verborum*, werd in 1969 door Cebus de Bruin een lijst opgesteld van werken die toegeschreven kunnen worden aan de zogenoemde 'Bijbelvertaler van 1360',¹⁰ een lijst die in 1980 gecorrigeerd werd door Theo Coun.¹¹ De Cassianusvertaling gaat in die lijst vergezeld van vertalingen van, onder andere, Jacobus de Voragine's *Legenda aurea*, de *Vitas patrum*, de *Dialogi* en *Homiliae in Evangelia* van Gregorius de Grote, Bonaventura's *Lignum vitae* en Benedictus' *Regula monachorum*. Zijn noodnaam ontleende deze zeer productieve vertaler

aan een omvangrijke *Historiebijbel* die hij in de jaren 1360–1361 vervaardigde op basis van de Vulgaat en enkele additionele bronnen, zoals de *Historia scolastica* van Petrus Comestor.

In 1976 werd door Theo Coun de hypothese gelanceerd om de Bijbelvertaler te situeren in de kartuis van Herne,¹² een hypothese die verder onderbouwd werd door Werner J. Hoffmann.¹³ Deze onderzoeker identificeerde het handschrift Parijs, Bibliothèque Mazarine, cod. 1734 (uit het begin van de veertiende eeuw) als de directe Latijnse legger van het *Vaderboec* van de Bijbelvertaler.¹⁴ En dit Latijnse handschrift behoorde toe aan de kartuis van Herne.¹⁵ Speculaties over de identiteit van de Bijbelvertaler zijn er intussen ook al langer,¹⁶ en hoewel het niet waterdicht te bewijzen valt, zijn er heel sterke aanwijzingen – het merendeel recentelijk besproken door Mikel Kors¹⁷ – dat hij te vereenzelvigen is met Petrus Naghel van Aalst (†1395), die in 1344, na een loopbaan als seculier geestelijke te Aalst, intrad in Herne, alwaar hij verschillende jaren prior was.¹⁸ Het is verleidelijk om dieper in te gaan op de

- 9 Uit de datering die in de vertaling van de *Homiliae XL in Evangelia* (van Gregorius de Grote) is opgenomen, kunnen we afleiden dat de Bijbelvertaler daadwerkelijk de Paasstijl gebruikte. Zie hierover T. Coun, *De oudste Middelnederlandse vertaling van de Regula S. Benedicti*, Hildesheim, 1980, 197.
- 10 C.C. de Bruin, 'Bespiegelingen over de "Bijbelvertaler van 1360"', zijn milieu, werk en persoon, III', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 50 (1969–1970), 11–27, vooral 14–16.
- 11 Zie T. Coun, *De oudste Middelnederlandse vertaling*, 194–213.
- 12 In de pas later gepubliceerde tekst van zijn doctorale dissertatie uit 1976 (zie T. Coun, *De oudste Middelnederlandse vertaling*, 214–220).
- 13 Zie hierover W.J. Hoffmann, 'Die *Vitas patrum*-Übersetzung des Bijbelvertalers und ihr Verhältnis zu seiner Übersetzung der *Legenda aurea*. Dargestellt am Beispiel der Thais-Legende', in: A. Berteloot, H. van Dijk & J. Hlatky (red.), *Een boec dat men te Latine heet Aurea Legenda. Beiträge zur niederländischen Übersetzung der Legenda aurea*, Münster, 2003, 217–259, vooral 218–219.
- 14 Het *Vaderboec* bevat een verder argument voor de aanname dat de vertaler een kartuizer moet zijn geweest. In een glosse bij de Pelagialegende verwijst hij naar de kartuizerinnen, een aantekening die ongetwijfeld door een kartuizer gemaakt is: 'Dyaconerse machmen heeten joncfrouwen; nonnen die vanden bisscop maghet geconsacreert sijn, ghelijc dat men noch wihet die vrouwen van cartroys ordinen. Want daer negheen pape no dyaken en es, soe lesen sij oppenbaerleec dewanglie metter stolen ghelijc enen dyaken.' (Brussel, K.B., 15.134, fol. 150vb).
- 15 Paris, Bibliothèque Mazarine, cod. 1734, fol. 1r: 'Liber domus Capelle sancte Marie, ordinis Cartusiensis.'
- 16 Zie bijvoorbeeld J. Deschamps, 'Drie fragmenten van een Middelnederlandse bijbel afkomstig uit het kartuizerklooster te Zelem', in: F. Hendrickx (red.), *De kartuizers en hun klooster te Zelem*, Diest, 1984, 73–83, vooral 75–76.
- 17 Zie M.M. Kors, 'Die Schenkung einer *Legenda aurea*-Handschrift aus dem 14. Jahrhundert und die Identität des Bijbelvertalers', in: A. Berteloot, H. van Dijk & J. Hlatky (red.), *Een boec dat men te Latine heet Aurea Legenda. Beiträge zur niederländischen Übersetzung der Legenda aurea*, Münster, 2003, 19–34.
- 18 In 1366–1369 en 1373 te Herne, maar eerst in 1365 in de dochterstichting te Ant-

details rond deze identificatie – we zouden bijvoorbeeld de vraag kunnen stellen of de Bijbelvertaler, Petrus Naghel én de door Erik Kwakkel benoemde Hernse Necrologiumkopiist één en dezelfde persoon waren¹⁹ –, maar dat zou ons nu te ver van Naghels Casianusvertaling weg leiden. Ik keer terug naar het colofon.

Vertaal- en bewerkingstechniek Een andere opmerking uit het colofon kunnen we alleen maar begrijpen als de verzuchting van een vertaler die geworsteld heeft met de materie, en ik doel dan op de mededeling dat de vertaling *uten herden swaren gbewapenden Latine te Dietschen* gemaakt werd. De woorden *herden* en *swaren* leveren hier geen interpretatieproblemen op, maar wat het *gbewapenden Latine* is, laat zich niet exact vaststellen – al zal een interpretatie ‘geharnast’ en dus ‘moeilijk’ en ‘ontoegankelijk’ niet ver bezijden de waarheid zijn.²⁰ De verzuchting kan in ieder geval ook begrepen worden als een (methodologische) reflectie op het vertaalwerk en laat zich heel goed rijmen met Naghels bespiegelingen over vertaaltechniek zoals hij die in de proloog op zijn bewerking van de *Pentateuch* formuleerde:

(...) aldus beoog ik het [= de bijbel, GC] te verdietsen zo trouw als ik kan, mij houdend aan de letter, van woord tot woord, van betekenis tot betekenis, of in een mengsel van beide, opdat de mensen het kunnen begrijpen in overeenstemming met de gewoonten van ons land.²¹

In dit citaat positioneert hij zichzelf tussen een strenge getrouwheid à la Hiëronymus – *verbum a verbo, sensum a sensu* – en een wat vrijere opstelling die treffend tot uitdrukking wordt gebracht in een definitie uit de middeleeuwse encyclopedische traditie: *translatio est expositio sententie per aliam linguam*, ‘vertalen is het uiteenzetten van betekenis door middel van een andere taal.’²² Naghel streeft enerzijds naar het leveren van een vertaling die zo nauw mogelijk aansluit op zijn brontekst, maar hij is zich anderzijds ook bewust van de onmogelijkheid om alles exact te vertalen en hij zoekt dan de oplossing in parafrases en glossen.²³

Voor zover we nu kunnen overzien, heeft Petrus Naghel zich in zijn Cassianusvertaling heel goed uit de slag weten te trekken. In de jaren 2001–2004 heb ik met studenten grote delen van dit werk onderzocht (in het kader van licentiecottes Middel nederlandse letterkunde) en we kunnen enkel met bewondering en respect naar deze veertiende-eeuwse vertaling kijken, die – gezien

de zo andere werkomstandigheden van de middeleeuwse vertaler – eigenlijk verbazingwekkend weinig grove vertaalfouten bevat.²⁴ Voor een uitputtende behandeling van de vertaaltechniek ontbreekt hier de ruimte, maar aan de hand van enkele voorbeelden hoop ik Naghels problemen én zijn doelstelling bij het vertalen van de *Collationes patrum* enigszins te kunnen toelichten.

Waar Cassianus terugrijpt op Griekse termen en begrippen, daar moet Naghel passen: dan vertaalt hij op grond van de direc-

werpen. Het is heel wel denkbaar dat de ‘pauze’ die er in de vertaalactiviteiten van Petrus Naghel zichtbaar is – zie de lijst van gedateerde en ongedateerde werken in T. Coun, *De oudste Middelnederlandse vertaling*, 194–201 en M.M. Kors, ‘Bijbelvertaler van 1360’, in: B. Wachinger, e.a. (red.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, Berlijn & New York, 1970–2004², deel 11, kol. 249–256 – te verklaren is door zijn ‘bestuurlijke’ activiteiten als prior.

19 Kwakkel (*Die dietsche boeke die ons toebehoeren. De kartuizers van Herne en de prodictie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350–1400)*) (Miscellanea Neerlandica, 27). Leuven, 2002, 186–188) geeft een aantal argumenten om de Necrologiumkopiist te vereenzelvigen met de Bijbelvertaler. En op p. 76 reveleert hij een gegeven dat aanleiding zou kunnen zijn om de Necrologiumkopiist met Petrus Naghel te identificeren. Zie hierover ook J. Bernaer, J. Boelaert & J. Boelaert, ‘De “Bijbelvertaler van 1360” was een monnik van het kartuizerklooster te Herne’, in: *Het Oude Land van Edingen en omgeving* 31 (2003), 83–88. Maar deze kwestie verdient nog nader onderzoek alvorens hierover harde uitspraken gedaan kunnen worden.

20 Vgl. E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, 's-Gravenhage, 1885–1941, deel 2, kol. 1861–1862.

21 ‘(...) soe meyn icse ghetrouwelijc te dietschene soe ic naest mach, die lettere houdende van woerde tot woerde oft van synne te sinne of van beiden ondermenghet, soe dat het die lude verstaen moghen na den sede van onsen lande’ (C.C. de Bruin (red.), *Vetus Testamentum/Het Oude Testament* (Corpus Sacrae Scripturae Neerlandicae Medii Aevi, Series Maior 1: 1–111), Leiden, 1977–1978, deel 1, 3). Naghel vertaalt gewoonlijk woord voor woord en geeft enkel een interpreterende vertaling wanneer linguïstische moeilijkheden hem daartoe dwingen.

22 Zie over deze vertaalopvattingen en Naghels stellingname P. Wackers, ‘Latinitas en Middelnederlandse letterkunde: ter inleiding’, in: P. Wackers, e.a., *Verraders en bruggenbouwers. Verkenningen naar de relatie tussen Latinitas en de Middelnederlandse letterkunde*, Amsterdam, 1996, 9–42 & 265–274, vooral 20–23. Een uitvoerige behandeling van Naghels vertaaltechniek biedt T. Coun (*De oudste Middelnederlandse vertaling*, 168–188) maar dit beperkt zich tot de vertaling van Benedictus’ *Regula monachorum*. Een steekproefsgewijs onderzoek naar de vertaaltechniek in de *Legenda aurea*-vertaling wordt gegeven in A. Berteloot & J. Hlatky, ‘Die südniederländische Legenda aurea und der “Bijbelvertaler van 1360”’, in: A. Berteloot, H. van Dijk & J. Hlatky (red.), *Een boec dat men te Latine heet Aurea Legenda. Beiträge zur niederländischen Übersetzung der Legenda aurea*, Münster, 2003, 35–51.

23 Zie opnieuw de proloog van de *Pentateuch*: ‘Mer vele woerden die hier sijn selen, diemen niet volmaectelijc gedietschen en mach, die sal ic dietschen soe ic naest mach, mer die meyninghe van sulken woerden salic te eniger stat daer neven uute setten met eenre paragrafen, alsoe ict vinden sal in wel gheautoriseerden boeken’ (C.C. de Bruin [red.], *Vetus Testamentum*, deel 1, 3).

24 Het in de bijlage afgedrukte fragment mag met enige voorzichtigheid gelden als proeve van Naghels kunnen. Bij de in dit fragment (en elders in de vertaling) geconstateerde afwijkingen en foutjes moet wel voortdurend de vraag gesteld worden of we te maken hebben met bewerkingen dan wel vertaalfouten óf met een correcte vertaling van een corrupte legger.

te context.²⁵ Het is mijns inziens gerechtvaardigd aan te nemen dat Naghel het Grieks niet machtig was. Maar niet alleen met die taal had hij een probleem, ook zaken die specifiek voor die cultuur zijn, brachten hem als vertaler in het nauw. In het elfde kapittel van collatie 18 spreken Germanus en Cassianus met abt Serapion over de ware nederigheid en dit kapittel opent in de vertaling als volgt:

Om dat ic sie dat ghi vander bester maniren der monneken hebt aenghaen de beghinselle van deser professien – dat es dat ghi vanden priseleke cloesters van Palestrelant op wert tijd ter hoecheit wert vanden²⁶ Anachoriten disciplinen – ende de doghet van oetmoedicheiden ende van ghedoechsaeemheden die ghi daer gheleert hebt, alsoe ic niet en twifelle, volgdi met ghewareghere beghten der herten, die ghi niet – alsoe eneghe doen – fingeert met valschen veroetmoedeghenne van woerden, noch omme begherleke ende oertolleghe vernederinghe uwes lichamen omme in eneghe officie te comenne.²⁷

Wanneer we de Latijnse brontekst hiernaast leggen,²⁸ dan stellen we vast dat Naghel het begrip *palaestra* in de formulering *de laudabili coenobiorum palaestra* klaarblijkelijk niet kon plaatsen. In plaats van het woord correct te begrijpen als ‘school’, vat Naghel het op als een toponiem – *vanden priseleke cloesters van Palestrelant* – een noodoplossing voor een probleem dat waarschijnlijk te herleiden is tot Naghels onbekendheid met de Griekse traditie van de ‘worstelschool’, die aan het Latijnse woord *palaestra* ten grondslag ligt.²⁹

Het geciteerde fragment onthult overigens meteen ook Naghels oogmerk bij het vertalen. Hij volgt de Latijnse bron zo nauwkeurig mogelijk en wijkt daarbij nauwelijks af van de Latijnse zinsconstructie, met als gevolg dat de Middelnederlandse vertaling nu niet direct lekker wegleest. Dat wil ik niet beschouwen als een *testimonium paupertatis* van een matig begaafd vertaler, maar het schijnt mij eerder toe dat hij hier een vloeiende stijl – die ook in het Middelnederlands best mogelijk is! – offert op het altaar van getrouwheid en nauwkeurigheid. Naghel streeft naar een autoritatieve – heden ten dage zouden we allicht zeggen: citeerbare – vertaling, ook als dat ten koste gaat van de vlotte leesbaarheid.³⁰

Dit streven om tot een autoritatieve vertaling te komen, is een evidente uiting van respect voor deze brontekst. Voor een kartuizer is dit allesbehalve verbazingwekkend: de *Collationes patrum*, de werken van Gregorius de Grote, de *Vitaspatrum* en de *Regula mo-*

nachorum van Benedictus stonden centraal in de kartuizerspiritualiteit en behoorden tot de standaardliteratuur van de kartuizerorde.³¹ Maar dit respect impliceert niet dat Naghel zijn brontekst zonder meer in zijn geheel aanvaardde. Hij moet zich wel degelijk bewust zijn geweest van de controversiële aspecten van Cassianus’ tekst.³² In het genoemde Brusselse handschrift lezen we:

¶

25 Waar Cassianus Griekse termen als *praktiké*, *theoretiké* of *xenodochii* gebruikt (bijvoorbeeld in collatie 14), daar vertaalt Naghel op grond van de door Cassianus ‘geleverde’ context met resp. *dwerkende leven*, *godlike const* en *gasten*.

26 Het hs. leest hier *vandenr*, een evidente kopiïstfout.

27 Brussel, K.B. 2341, fol. 50vb-51ra. In parafraze: ‘Omdat ik zie dat gij van de beste ‘soort’ van monniken de beginselen van deze professie geleerd hebt – dat wil zeggen: dat gij van de prijzenswaardige kloosters van Palestrenland opwaart trekt naar de verhevenheid van de anachoretische discipline – en de deugd van ootmoedigheid en geduldigheid die gij daar geleerd hebt, zoals ik niet betwijfel, streeft gij [dat] met waarachtige begeerte van het hart na, hetgeen gij niet – zoals sommigen doen – voorwendt met een valse nederigheid in woorden, noch met een geaffecteerd en onnodig vernederen van uw lichaam om enig ambt te verwerven.’ Het moge duidelijk zijn dat een parafraze door de effecten van de vertaalfout sterk bemoeilijkt wordt. De afwijkingen van de vertaling ten opzichte van de brontekst zijn evident, maar tegelijkertijd kan vastgesteld worden dat Naghel probeert om aan de voor hem onzichtelijke tekst een zinvolle wending te geven.

28 ‘Quamobrem quoniam de optimo genere monachorum uideo uos professionis huius arripuisse principia, id est de laudabili coenobiorum palaestra ad excelsa fastigia anachoreticae tendere disciplinae, humilitatis patientiae que uirtutem, quam uos illic didicisse non dubito, uero sectamini cordis adfectu, non eam sicut quidam falsa humiliatione uerborum nec adfectata atque superflua in quibusdam officiis corporis inclinatione fingentes’ (M. Petschenig [red.], *Iohannes Cassiani Collationes xxxiii*, 193).

29 *palaestra* (παλαίστρα): ‘worstelschool’, ‘oefenschool’, ‘het worstelen’, ‘de worstelkunst’; eigenlijk: ‘oefening’, ‘routine’, ‘kunst’. Het gebruik van de term *palaestra* door Cassianus laat zich verklaren door het gangbare beeld van de monnik als atleet (meer specifiek als worstelaar) en het monastieke leven als een atletische (worstel-)wedstrijd. Vgl. B. Ramsey, *John Cassian*, 659 en 278.

30 Tot een vergelijkbare conclusie komt Werner Williams-Krapp (“‘Mijn wille en es niet jegen Gods geloeve ocht jegen de heilige kerke te doene’ Zur Rezeption der ‘Legenda Aurea’ im deutsch/niederländischen Raum”, in: A. Berteloot, H. van Dijk & J. Hlatky (red.), *Een boec dat men te Latine heet Auera Legenda. Beiträge zur niederländischen Übersetzung der Legenda aurea*, Münster, 2003, 9-17, vooral 14-15) met betrekking tot Naghels *Legenda aurea*-vertaling, welke hij de meest getrouwe uit het Nederlandse en Duitse taalgebied noemt. Williams-Krapp gebruikt hiervoor niet zozeer de karakteristiek ‘authoritatief’, maar legt de nadruk op de getrouwheid als ‘Konzession an die argwöhnischen Hüter des Gelehrtenmonopols’ (p. 14).

31 In de late jaren 20 van de twaalfde eeuw schreef Guigo, de toenmalige prior van de kartuizers in het moederklooster, de *Consuetudines*, die (samen met later toegevoegde ordinanties – de *Statuta Antiqua*, *Statuta Nova* en de *Tertio Compilatio*) de kartuizercode vormen. Deze code was heel sterk gebaseerd op de brieven van Hiëronymus, de regel van Benedictus en andere autoritatieve geschriften (*ceteris scripturis authenticis*, waaronder ook de *Vitaspatrum* begrepen moet worden). De inhoud van de *Statuta Antiqua* en *Nova* gaat volgens Boso, de negentiende prior (veertiende eeuw), terug op de regel van Benedictus, de brieven van Hiëronymus, de *Vitaspatrum* en de *Collationes patrum* van Cassianus (evenals zijn andere geschriften).

32 Is het denkbaar dat Naghel bekend was met een traktaat als het eerder genoemde *Contra collatorem* van Prosper van Aquitanië?

Hier laat ik de derde collatie van abt Cheremon, over de genade en de vrije wil, achterwege. Het is de dertiende collatie in de ordening [van het gehele werk, GC]. Want zij bevat enige zaken waardoor, zo valt te vrezen, vele eenvoudige [ongeleerde, GC] mensen in dwaling zouden vervallen, zodat het niet nuttig is haar te vertalen.³³

Collatie 13 werd door Naghel niet vertaald, evenmin als collatie 17,³⁴ juist omdat deze collaties de heikele materie van de Goddelijke genade en de vrije wil aan de orde stellen. Naghel was klaarblijkelijk beducht voor het risico van dwaalleer en heterodoxie dat deze collaties in zich droegen, zeker voor de leken (in de betekenis van ‘Latijnonkundigen’) voor wie hij vertaalde. Met dit citaat komt Naghels positie in de veertiende-eeuwse evolutie van de lekenlectuur vanzelf onder onze aandacht. Hij vertaalde voor leken – de meeste clerici zullen immers met de Latijnse teksten uit de voeten gekund hebben – en hij geeft op een aantal plaatsen in zijn vertalingen blijk van een duidelijk inzicht in de problematische aspecten van de lekenlectuur. Hij is er zich enerzijds van bewust dat zijn vertaalwerk op tegenkanting van de seculiere gesetelijkheid moet rekenen,³⁵ anderzijds beseft hij ook heel goed dat niet elke tekst geschikt is om zelfstandig door leken gelezen te worden.³⁶ De Cassianusvertaling, minus de collaties 13 en 17, werd door Naghel klaarblijkelijk wel voor leken geschikt geacht en dat brengt ons weer terug bij het colofon waarmee ik eerder deze uitzetting begon.

Vertalen voor een leek: Lodewijc Thonijs

Dat er in het colofon geen ruchtbaarheid gegeven wordt aan de persoon van de vertaler, laat zich wellicht begrijpen als een uiting van het monastieke *humilitas*-ideaal.³⁷ Maar we krijgen wel naam en toenaam van de opdrachtgever in de mededeling dat de vertaling gemaakt werd *om Lodewijcs Thonijs van Bruesele begherte*. En de vraag is wat we hieruit mogen afleiden.

De genoemde Lodewijc Thonijs behoorde tot een van de aanzienlijkste geslachten uit Brussel en er zijn heel wat gegevens overgeleverd waaruit blijkt dat hij een heel belangrijk weldoener van de Hernse kartuis was. Tot de geregistreerde schenkingen behoren onder andere een *psalterium glossatum et argentum* en liturgisch vaatwerk, maar ook geldelijke bijdragen voor gedroogde vis en bouwwerken in het klooster.³⁸ Dat de Cassianusvertaling als wederdienst voor deze gunstbewijzen beschouwd moet worden, lijkt mij heel plausibel. Maar waarom Thonijs uitgerekend om

een vertaling van de *Collationes* gevraagd zou hebben, is daarmee nog niet duidelijk. We mogen hier heel wel denken aan een behoefte aan devotionele instructie van Thonijs, of in bredere zin een bekommernis zijnerzijds om het peil van het spirituele leven der leken. Uit het colofon kunnen we een dergelijke motivatie niet expliciet afleiden, maar uit Naghels vertaling van Benedictus' *Regula monachorum* in ieder geval wel. Die vertaling voltooide hij op 13 januari 1373, bijna tien jaar voor de Cassianusvertaling, en uit het colofon daarbij blijkt dat ook deze vertaling op verzoek van Thonijs gemaakt werd, maar dan wel ten behoeve van diens zuster Maria, die ingetreden was bij de benedictinessen van Vorst, waar zij later nog abdis zou worden.³⁹ Het oogmerk van de vertaling werd omschreven als:

(...) opdat zij en de andere monialen van dat klooster, zowel die daar nu zijn als die er later zullen zijn, des te beter de regel zullen kunnen begrijpen en weten wat zij verplicht zijn te doen.⁴⁰

- ¶
- 33 Brussel, K.B., 2341, fol. 11a: 'Hier latic achter sabs Cheremons derde collatie vander gracen ende den vrien wille. Ende es die xiiij collatien inder ordinen. Want si hout in eneghen dinghen, daer vele sempelre liede mede in dolinghe vallen souden es te duchtenne, soe dat si niet profitelec en ware te dietschen.'
- 34 Ook het achterwege laten van collatie 17 wordt door Naghel gemotiveerd: 'Hier latic achter Joseph sabs ander collatien, dat die xvij es, want daer staen dinghen in daer de sempel menschen diese lesen souden, herde sere in bedroghen werden mochten' (Brussel, K.B. 2341, fol. 43ra). Een expliciete verwijzing naar de problematiek van de Goddelijke genade en de vrije wil ontbreekt hier evenwel.
- 35 Een onmiskenbare anticipatie op clericale tegenkanting treffen we bijvoorbeeld aan in de proloog op de *Pentateuch*: 'Dit werc dat ic meyne te onderstane, en es negheen cleyn dinc, mer hets een werc van groeter pinen ende arbeide, dat my menighe raste ende nacht slaep benemen sal, eer ict volbrenghe. Nochtan wetic wel dat het sal sijn seer benijdt onder die clergie, hoe dat sy nochtan wel weten ende merken selen die orberlicheit dair af (...). Want enighen clercken tornet dat men die heymelijcheit der Scrituren den ghemeynen volke ontbynden soude, ende en willen niet weten dat Christus apostelen in allen tonghen ende spraken haer leringh bescreven ende predicten den volke' (C.C. de Bruin [red.], *Fetus Testamentum*, deel 1, 3).
- 36 Over Naghels positie in het veertiende-eeuwse 'debat' rond lekenlectuur zie M.M. Kors, 'Die Bibel für Laien: Neuansatz oder Sackgasse? Der Bibelübersetzer von 1360 und Gerard Zerbolt van Zutphen', in: N. Staubach, (red.), *Kirchenreform von unten: Gerhard Zerbolt von Zutphen und die Brüder vom gemeinsamen Leben* (Tradition – Reform – Innovation. Studien zur Modernität des Mittelalters, Bd. 6), Frankfurt am Main, 2004, 243–263.
- 37 Al is het ook voorstelbaar dat Naghel zijn naam en verblijfplaats verzwegte juist omdat hij zich bewust was van de controversiële aspecten van zijn vertaalwerk.
- 38 Over Lodewijc Thonijs als weldoener van de kartuis van Herne zie T. Coun, *De oudste Middelnederlandse vertaling*, 189–191.
- 39 Vgl. T. Coun, *De oudste Middelnederlandse vertaling*, 189.
- 40 Brussel, K.B., 2485, f. 4 (zoals geciteerd in T. Coun, *De oudste Middelnederlandse vertaling*, 189, onder stilzwijgende toepassing van de editieprincipes zoals hierboven geformuleerd in noot 2: (...) 'om dat si ende dandere joncvrouwen van dien cloestere, beide die nu sijn ende hier na wesen selen, te bad de regule selen moghen verstaen ende weten wat si sculdech sijn te doene.'

De vertaling had denkkelijk tot doel de benedictinessen een beter begrip van Benedictus' *Regula* bij te brengen, waarschijnlijk omdat deze monialen beduidend minder goed geschoold waren in het Latijn dan hun mannelijke collega's. Wellicht was een vergelijkbare bekommernis om het peil van het religieuze leven voor Lodewijk Thonijs de reden om later aan Naghel een vertaling van Cassianus' *Collationes patrum* te vragen, al roept uitgerekend de zeer sterk monastieke oriëntatie van de *Collationes patrum* hier een interessante vraag op: 'Wat moet een leek als Lodewijk Thonijs met een tekst als de *Collationes patrum*?' Een eenduidig antwoord valt er op deze vraag vooralsnog niet te geven. Een mogelijkheid die we niet mogen uitsluiten, is dat ook deze vertaling weliswaar op verzoek van Thonijs vervaardigd werd, maar opnieuw met zijn zuster Maria (en bij uitbreiding de benedictinessen van Vorst) als bestemmeling.⁴¹ Zoals gezegd, de vraag laat zich vooralsnog niet beantwoorden, maar dit brengt ons wel bij de bredere historische context waarbinnen we de Cassianusvertaling moeten beschouwen.

Cassianus Wanneer we aannemen dat Thonijs een persoonlijke belangstel-
binnen en buiten ling koesterde voor een werk als de *Collationes patrum*, dan kun-
het klooster nen we dat eigenlijk vooral verklaren vanuit de ontwikkeling die
de Iekendevotie en -spiritualiteit in de veertiende en vijftiende
eeuw doormaakte. Het streven naar persoonlijke, individuele en
ongehinderde toegang tot de *Sacra Scriptura* is een van de meest
opvallende facetten van deze ontwikkeling, maar ook een her-
oriëntatie van de dagelijkse levensvoering maakt daar deel van uit
- en het is op dit punt dat de *Collationes patrum* klaarblijkelijk
ook voor leken interessant was. Nadat de tekst eeuwenlang voor-
al binnen de kloostermuren richtinggevend voor de levensprak-
tijk was, zien we in de veertiende en vijftiende eeuw een vergelijk-
bare rol *extra muros*. Vooral binnen de reformbeweging van de
Devotio Moderna lijkt Cassianus' tekst gebruikt te zijn als richt-
snoer voor een kloosterlijke levensvoering buiten de klooster-
muren, een levensvoering gebaseerd op persoonlijke en verinner-
lijkte devotie, op nederigheid en soberheid, kortom de *vita*
apostolica.⁴² Petrus Naghel mag dan wel de eerste vertaling van
de *Collationes patrum* vervaardigd hebben, het is nog maar de
vraag of zijn vertaling de hoofdrol speelde in de hiervoor zo
beknopt beschreven ontwikkeling. Maar om daar iets meer zicht

op te krijgen, moeten we nog eens de bibliotheken induiken en naar handschriften gaan kijken.

Van Naghels vertaling zijn slechts twee handschriften bewaard gebleven. Uit het Brusselse handschrift 2341 heb ik voorheen al enkele malen geciteerd. Daarnaast is er ook nog het handschrift Sint-Truiden, Instituut voor Franciscaanse Geschiedenis, a 12 (*olim* Gent, Minderbroederklooster, U a 40).⁴³ Deze beperkte overlevering roept twee vragen op, die ik hieronder kort wil bespreken.⁴⁴

De eerste vraag betreft de volledigheid van Naghels vertaling, en dan heb ik het niet over de omissie van collaties 13 en 17. In geen van beide handschriften krijgen we de volledige *Collationes patrum* in de vertaling van Naghel aangeboden. Het Brusselse

⁴¹ Aangezien de vertaling onvolledig is overgeleverd (zie hieronder) en de proloog ontbreekt, beschikken we niet over voldoende informatie om hier uitsluitel te kunnen geven. Dat Naghel op verzoek van leken vertaalde, impliceert niet noodzakelijk dat zijn vertalingen geen monastiek publiek (al dan niet van Latijnonkundigen) zouden kunnen beogen. In de proloog op de *Vitaspatrum*-vertaling richt hij zich expliciet tot een publiek dat zich van de wereld wil afkeren. Vgl. Brussel, K.B., 15.134, fol. 1rb: 'Ende hier om soe willic ende meyne bider hulpen ons Heeren te Diesscher talen te treckene der heylegher vader leven, te exemple ende te leeringhen alder gheenre die hem om die minne Gods van allen willen afscheeden ende haren voetstapen volghen in willegher armoeden ende breke.' En ik verwijs hier ook graag naar de monastieke herkomst van het Brusselse handschrift van de Cassianusvertaling.

⁴² De literatuur over de *Devotio Moderna* is inmiddels zeer omvangrijk. Ik beperk me hier tot een verwijzing naar het wat oudere overzichtswerk van R.R. Post, *The Modern Devotion. Confrontation with reformation and humanism* (Studies in Medieval and Reformation thought, 3), Leiden, 1968; en de eerder inleidende beschouwing in A.G. Weiler, 'Over de geestelijke praktijk van de Moderne Devotie', in: P. Bange, e.a. (red.), *De doorwerking van de Moderne Devotie. Windesheim 1387-1987. Voordrachten gehouden tijdens het Windesheim Symposium, Zwolle/Windesheim 15-17 oktober 1987*, Hilversum, 1988, 29-45. Over de omgang van de devoten met religieuze literatuur zie bijvoorbeeld T. Mertens, 'Boeken voor de eeuwigheid. Ter inleiding', in: T. Mertens, e.a., *Boeken voor de eeuwigheid. Middel Nederlands geestelijk proza*, Amsterdam, 1993, 8-35 & 361-72; en N. Staubach, 'Memores pristinae perfectionis. The Importance of the Church Fathers for *Devotio Moderna*', in: I. Backus (red.), *The Reception of the Church Fathers in the West. From the Carolingians to the Maurists*, Leiden, New York & Keulen, 1997, deel 1, 405-469; beide met ruime bibliografische referenties.

⁴³ Evenals het Brusselse handschrift heeft ook het Sint-Truidense een monastieke herkomst; het zou afkomstig zijn uit het cisterciënzerinnenklooster Portus Beatae Mariae - S. Maria te Bijloke (Gent), vgl. K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde*, deel 2, nr. 452, 154. De herkomst van het Brusselse handschrift is in noot 1 al uit de doeken gedaan. Kwakkel (*Die dietsche boeken die ons toebehoeren*, 106, noot 64) verbindt de naam Cassianus abusievelijk ook aan hs. Brussel, K.B., 2528, maar dat bevat de *Verba seniorum*-vertaling van Petrus Naghel (vgl. K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde*, deel 2, nr. 598, 200).

⁴⁴ Een andere vraag betreft de status van de tekst in beide handschriften: welk van de twee biedt de beste lezing c.q. representeert Naghels vertaalwerk in de hoogste mate? De in beide handschriften voorkomende kopiïstfouten sluiten in ieder geval de mogelijkheid uit dat een van beide de autograaf is. Ook op dit punt is verder onderzoek een desideratum.

handschrift bevat de collaties 14-16 en 18-24; het Sint-Truidense handschrift bevat de collaties 16 en 18-24, maar ook nog het slot van de twaalfde collatie.⁴⁵ Hoewel we hier geen absolute zekerheid hebben, denk ik dat het verantwoord is aan te nemen dat Naghel de volledige *Collationes patrum* vertaalde, met gemotiveerde weglating van collaties 13 en 17. Het Brusselse handschrift is immers een ongemanteerde codex die ongeveer de helft van het werk bevat. Maar omdat we uit het Sint-Truidense handschrift met zekerheid kunnen afleiden dat Naghel ook de twaalfde collatie vertaalde, ben ik geneigd te veronderstellen dat de Brusselse codex het tweede deel van een tweedelige set was – een set waarvan het eerste deel helaas verloren is gegaan.⁴⁶

De tweede vraag betreft de schamelheid van de overlevering. Naghels vertaling is niet volledig overgeleverd en van die gemanteerde tekst zijn er slechts twee handschriftelijke getuigen bekend. In het domein van de profane Middelnederlandse letterkunde mag een dergelijke overlevering al heel riant lijken – van hoeveel ridderromans zijn er slechts snippers bewaard gebleven? – maar ten overstaan van de volledige handschriftelijke overlevering van Naghels vertalingen steekt dit hier wel heel povertjes af. Tegenover de twee Cassianushandschriften staan een 150-tal handschriften (en drukken) van de *Legenda aurea*-vertaling, ruim vijftig handschriften van – geheel of gedeeltelijk – zijn *Historiebijbel*, meer dan veertig handschriften van de *Vitaspatrum*-vertaling. Binnen de totale overlevering van Naghels werken – meer dan 300 handschriften⁴⁷ – dreigen de twee Cassianushandschriften in het niet te verzinken. De contrasten zijn hier te groot om ze te kunnen toeschrijven aan de toevalligheden van de overlevering. Maar als het geen toevalligheid is, geen wispelturigheid van de tand des tijds, wat is er dan wel de reden voor?

Mijn inschatting is dat Naghels vertaling weliswaar zo nauwkeurig mogelijk was, maar daarmee ook niet bepaald gemakkelijk toegankelijk. Uit het kleine proefje dat ik hierboven heb gegeven, blijkt wel dat de Middelnederlandse tekst tamelijk stroef loopt en van een lezer – laat staan van een luisteraar! – het uiterste aan concentratie vergt.⁴⁸ En het gegeven voorbeeld laat zich gemakkelijk vermenigvuldigen... Dat de beperkte overlevering niet te wijten is aan de Latijnse Cassianus, kan gemakkelijk afgeleid worden uit de overlevering van een tweede vertaling, ditmaal door een anonieme Noord-Nederlandse vertaler die in de kringen van

de *Devotio Moderna* gezocht moet worden.⁴⁹ Van deze vertaling, die tamelijk kort na Naghels vertaling verscheen – het oudste handschrift dateert immers van 1419⁵⁰ –, zijn nog ruim 25 handschriften overgeleverd die de tekst geheel of gedeeltelijk bevatten, alsmede een zestal handschriften met Ripuarische of Middelnederduitse afschriften (*Umschreibungen*) van deze vertaling.⁵¹

Ik denk niet dat de tweede vertaling er kwam omdat men in de Noordelijke Nederlanden – of iets anders gesteld: binnen de kringen van de *Devotio Moderna* – geen weet had van Naghels vertaalwerk. Het Sint-Truidense handschrift toont in ieder geval al aan dat er op een zeker moment handschriften van beide vertalingen bijeen zijn gekomen: in dit handschrift worden immers enkele collaties uit Naghels vertaling gecombineerd met collaties uit de Noord-Nederlandse vertaling.⁵² De verspreiding van Na-

⁴⁵ Zie Sint-Truiden, I.F.G., a 12, fol. 155r. Dit gedeelte van de twaalfde collatie in de vertaling van Naghel is doorgehaald, de volledige tekst van collatie 12, maar dan in de jongere, Noord-Nederlandse vertaling (zie hieronder), bevindt zich op fol. 124rb-132vb van dit handschrift.

⁴⁶ Dat de tekst onvolledig is overgeleverd, kunnen we wellicht ook afleiden uit de opening van het handschrift met de mededeling dat de niet vertaalde collatie de dertiende is in het gehele werk (zie hierboven, p. 108, met noot 33): deze mededeling lijkt te anticiperen op het zelfstandig gebruik van de codex, los van het veronderstelde eerste deel, dat mogelijk een inhoudstafel bevatte. Ook het ontbreken van een proloog in het Brussels handschrift lijkt me in dit opzicht veelzeggend. Naghel laat aan zijn vertalingen doorgaans een proloog van eigen maaksel voorafgaan en dat zou hij dan voor zijn Cassianusvertaling nagelaten hebben. Het Sint-Truidens handschrift bevat weliswaar ook een toegevoegde proloog, maar die lijkt vooralsnog niet terug te gaan op een eventuele proloog van Petrus Naghel: er wordt concrete informatie over Cassianus geboden die zich moeilijk laat rijmen met de foutieve informatie die in het colofon van het Brusselse handschrift gegeven wordt. Vgl. Sint-Truiden, I.F.G., a 12, fol. 11a: 'Ende toet Marsalyen was hij priester ghewyet ende hij maecte daer een mannen clooster ende een clooster van vrouwen.' Of er voor de Noord-Nederlandse vertaling gebruik gemaakt is van Naghels vertaling zal nog nader onderzocht moeten worden; het in de bijlage opgenomen tekstfragment uit beide vertalingen laat in ieder geval zeer grote verschillen zien.

⁴⁷ Over de omvang van de handschriftelijke overlevering zie M.M. Kors, 'Bijbelvertaler van 1360'.

⁴⁸ Zie ook de tekst van collatie 14, kapittel 8 in de bijlage.

⁴⁹ K. Klein ('Johannes Cassianus', in: B. Wachinger, e.a. [red.], *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, Berlin & New York, 1970–2004², deel 4, kol. 569) neemt zulks in ieder geval als vaststaand feit aan.

⁵⁰ Zie hierover J. Deschamps, *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*, nr. 75, 211–212.

⁵¹ Vgl. J. Deschamps, *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*, nr. 75, 211–213 voor de overlevering van de Noordnederlandse vertaling.

⁵² Het Sint-Truidense handschrift bevat aldus een 'volledige' *Collationes patrum* in het Middelnederlands. De ratio achter de samenstelling van dit handschrift is nog onduidelijk. Er zijn minimaal twee handen in te onderscheiden, waarvan de rollen nog niet uitgeklaard zijn. Zoals gezegd is het slot van collatie 12 in Naghels

ghels *Legenda aurea*-vertaling laat overduidelijk zien dat zijn werk de weg naar het noorden probleemloos wist te vinden, ook naar de regio rond Deventer (er zijn verschillende handschriften met een evidente *Devotio Moderna*-provenance).⁵³ En ook het gegeven dat het Brusselse handschrift van de Cassianusvertaling in een klooster van de Windesheimse congregatie afgeschreven werd, lijkt erop te wijzen dat Naghels werk niet onbekend was onder de aanhangers van de *Devotio Moderna*.⁵⁴

Ik vermoed dat er al snel een tweede vertaling kwam juist omdat Naghels vertaling in al zijn getrouwheid zo stroef en ontoegankelijk was. De Noord-Nederlandse vertaling laat het Latijnse origineel in veel hogere mate los, wat resulteerde in een kortere, vereenvoudigde en veel toegankelijker tekst die nog maar moeielijk als een autoritatieve vertaling valt te beschouwen. Dat een bestaande vertaling vervangen kon worden door een nieuwe, juist op grond van ontevredenheid met die bestaande vertaling – wat de exacte aard van die ontevredenheid ook geweest moge zijn –, wordt treffend geïllustreerd door de overleveringsgeschiedenis van de Middelnederlandse vertaling van de *Meditationes piissimae de cognitione humanae conditionis* van Pseudo-Bernardus. In het handschrift Zwolle, Gemeentearchief, Emmanuelshuizen 2, lezen we op fol. 148v.:

Hier eindigt Sint Bernards Gedachten. Het eerste exemplaar van dit boek is bijzonder goed gecorrigeerd naar het Latijn, te Windesheim in het klooster, in het jaar Ons Heren 1395 in de winter. Benedicamus Domino Deo gracias.⁵⁵

Een lid van de Windesheimse gemeenschap vergeleek de bestaande vertaling met het Latijnse origineel en bracht waar nodig geacht verbeteringen aan.⁵⁶ In het geval van Pseudo-Bernardus' *Meditationes* gaat het om een verbetering naar de Latijnse brontekst toe, maar binnen de overlevering van Naghels vertalingen laat de *Legenda aurea*-vertaling zien dat de omgekeerde weg – verder van de Latijnse brontekst vandaan – ook bewandeld werd. Werner Williams-Krapp wijst erop dat in de jongere handschriften van die vertaling – 'die Latinismen und die Namensetymologien dann weitgehend beseitigt [werden], das Werk wird zu einem wahren volkssprachlichen Werk umgestaltet.'⁵⁷ Het is nog te vroeg om hierover definitieve uitspraken te doen, maar het gegeven dat naast de *Collationes patrum*- en *Legenda aurea*-vertaling ook Naghels vertaling van Gregorius' *Dialogi* en de *Vitaspatrum*

vrij snel opnieuw vertaald werden (de *Dialogi* ook binnen een *Devotio Moderna*-context) geeft wel te denken.⁵⁸ En dit fenomeen van een eerste vertaling in de Zuidelijke Nederlanden, waarna er vrij spoedig een tweede in het Noorden volgt, is ook bekend

vertaling bewaard gebleven (maar doorgehaald), naast de volledige tekst van collatie 12 in de Noord-Nederlandse vertaling. Collatie 16 (in Naghels vertaling) is op fol. 155va-165ra volledig afgeschreven, maar op fol. 178ra treffen we het slot van die collatie (opnieuw in Naghels vertaling) nogmaals aan, op dezelfde wijze doorgehaald als het slot van collatie 12 op fol. 155r. Dit slot sluit daarmee (zoals in het Brusselse hs.) direct aan op collatie 18, maar op de voorafgaande fol. 165rb-177rb krijgen we eerst nog collatie 17 (in de Noord-Nederlandse vertaling) en op fol. 177v een inhoudstafel van de volledige *Collationes patrum*. Is deze opmerkelijke combinatie ontstaan vanuit het verlangen een volledige tekst te verkrijgen? Heeft men gewerkt met wat er toevallig aan materiaal voorhanden was? Had men enkel de beschikking over een tweede deel van Naghels vertaling (maar dan wel een codex die ook collatie 12 in zijn vertaling bevatte)? Zijn er inhoudelijke redenen voor de combinatie? Dat het Sint-Truidense handschrift de gehele tekst in één band van 242 folia bevat, laat zich verklaren door de combinatie van collaties in de sterk verkortende Noord-Nederlandse vertaling met collaties in de vertaling van Naghel. Ter vergelijking: het Brusselse handschrift, dat enkel de collaties 14-16 en 18-24 bevat, telt 165 bladen. Het is evident dat het Sint-Truidense handschrift een nader codicologisch onderzoek verdient.

⁵³ Zie de kaart in W. Williams-Krapp, *Die deutschen und niederländischen Legendäre des Mittelalters. Studien zu ihrer Überlieferungs-, Text- und Wirkungsgeschichte*, Tübingen, 1986, 376. Via het handschriftenoverzicht in deze studie kan men de handschriften met een *Devotio Moderna*-connectie gemakkelijk terugvinden. Zie ook het repertoriumdeel van Stooker en Verbeij (K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde*, deel 2) voor meer informatie over de verspreiding van Naghels vertalingen.

⁵⁴ In deze context wil ik graag nog wijzen op het zogenoemde *Register* van Rooiklooster dat – in de woorden van Paul Wackers – beschouwd zou kunnen worden als 'een soort Centrale Catalogus van een aantal van de belangrijkste institutionele bibliotheken in de Nederlanden' (P. Wackers, 'Latinitas en Middelnederlandse letterkunde: ter inleiding', 40). Dit *Register* betreft weliswaar Latijnse auteurs en hun teksten, en dateert van ca. 1540 (maar gaat terug op een iets oudere lijst uit Maartensdal, bij Leuven); desalniettemin zie ik hierin een duidelijke indicatie voor een breder verspreide kennis omtrent de inhoud van bibliotheken dan we doorgaans aannemen. Zie hierover ook P. Obberna, *De middeleeuwen in handen*, Hilversum, 1996, 103-120.

⁵⁵ Zwolle, GA, Emmanuelshuizen 2, fol. 148v: 'Hier eynder sunte Bernaerts Gedachten. Des boecx ierste exemplaar is sonderlinghe wael gecorregiert naden Latijn, te Windesam inden cloistere, inden jaer Ons Heren m.ccc ende xcvi inden winter. Benedicamus Domino Deo gracias.'

⁵⁶ Zie hierover R. Lievens, 'De Meditationes van Ps.-Bernardus in het Middelnederlands', in: W. Verbeke, e.a. (red.), *Serta devota in memoriam Guillelmi Lourdaux*, Leuven, 1995, deel 2, 315-331.

⁵⁷ Cf. W. Williams-Krapp ('"Mijn wille en es niet jegen Gods geloeve"', 16) waarbij hij verwijst naar de *y3-tak in het stemma van de Zuidnederlandse *Legenda aurea*-overlevering zoals afgedrukt in W. Williams-Krapp, *Die deutschen und niederländischen Legendäre des Mittelalters*, 174.

⁵⁸ Zie hierover G.H.M. Claassens, 'Gregory's *Dialogi* in Middle Dutch Literature', in: R. Jr. Bremmer, K. Dekker & D.F. Johnson (red.), *Rome and the North: The Early Reception of Gregory the Great in Germanic Europe*, Leuven, 2001, 207-237, vooral 231-233. Ook voor de eerste (door Petrus Naghel) en tweede (door een anoniem lid van de *Devotio Moderna*) vertaling van de *Dialogi* van Gregorius de Grote kunnen we vaststellen dat de eerste zeer dicht bij de Latijnse brontekst blijft, terwijl de tweede zeer veel vrijer is.

voor teksten waarmee Naghel zich niet heeft beziggehouden, zoals bijvoorbeeld de *Dialogus miraculorum* van Caesarius van Heisterbach en de *Narratio de initio Cisterciensis ordinis sive exordium magnum ordinis Cisterciensis* van Koenraad van Eberbach.

Tot besluit Aan het einde van deze verkenning van Petrus Naghels Cassianusvertaling past het een voorlopige balans op te maken. Enerzijds kunnen we vaststellen dat Petrus Naghel in zijn vertaling van de *Collationes patrum* een prestatie van formaat heeft geleverd: door het 'harde, zware, gewapende Latijn' van zijn brontekst zo correct mogelijk om te zetten in de volkstaal, heeft hij deze 'klassieker' uit de christelijke literatuur voor Latijnonkundigen ontsloten. Die prestatie dwingt eens te meer respect af omdat Naghel zich daardoor voluit begaf in het spanningsveld dat in de veertiende eeuw bestond tussen de traditie van het monastieke lezen in de beslotenheid van de Hernse kartuis en de buitenwereld die gretig op zoek was naar devotieele instructie. Anderzijds is het ook duidelijk geworden hoeveel er nog te doen valt. Van Naghels teksten is er slechts één volledig uitgegeven: de vertaling van de *Regula monachorum* van Benedictus.⁵⁹ Naghels *Historiebijbel* is enkel gedeeltelijk uitgegeven⁶⁰ en aan een editie van de *Legenda aurea*-vertaling wordt sinds enkele jaren gewerkt. Naghels vertaal- en bewerkingstechniek is nog amper onderzocht en pas sinds 1 oktober 2004 wordt er systematisch onderzoek verricht naar de volledige handschriftelijke overlevering van zijn oeuvre. Dit verhaal over monniken en manuscripten *intra* en *extra muros* zal nog een heel eind moeten worden voortgezet vooraleer we een helder beeld krijgen van Petrus Naghels positie in de geschiedenis van de Middelnederlandse letterkunde, en van zijn impact op de religieuze en devotieele geschiedenis van de Lage Landen in de veertiende en vijftiende eeuw. Wordt vervolgd.

⁵⁹ In T. Coun, *De oudste Middelnederlandse vertaling*.

⁶⁰ In het *Corpus Sacrae Scripturae Neerlandicae Medii Aevi* van C.C. De Bruin. Daarin is enkel de *Vulgata*-tekst uit Naghels historiebijbel opgenomen. De tekst afkomstig uit additionele bronnen en een deel van de glossen werden niet afgedrukt.

BIJLAGE

Johannes Cassianus, *Collationes Patrum*, col. 14, cap. 8 (Petschenig 1886, p. 150-151)

VIII.

Sed ad expositionem scientiae de qua sumptum est sermonis exordium reuertatur. itaque sicut superius diximus πραχτικη (praktikê) erga multas professiones ac studia deriuatur, θεωρητικη (theôrêtikê) uero in duas diuiditur partes, id est in historicam interpretationem et intellegentiam spiritalem. unde etiam Salomon cum ecclesiae multiformem gratiam enumerasset, adiecit: omnes enim qui apud eam sunt uestiti sunt dupliciter. spiritalis autem scientiae genera sunt tria, tropologia, allegoria, anagoge, de quibus in Prouerbiis ita dicitur: tu autem describe tibi ea tripliciter super latitudinem cordis tui. itaque historia praeteritarum ac uisibilium agnitionem complectitur rerum, quae ita ab apostolo replicatur: scriptum est enim quia Abraham duos filios habuit, unum de ancilla et alterum de libera. sed qui de ancilla,

Collatie 14, kapittel 8 in de oorspronkelijke Latijnse versie van Johannes Cassianus, in de eerste Middelnederlandse vertaling van Petrus Naghel en in de jongere Noordnederlandse vertaling. De Middelnederlandse teksten worden hier uitgegeven naar de volgende principes: de allogen worden genormaliseerd; het hoofdlettergebruik aangepast aan de moderne usance; afkortingen worden opgelost, maar niet gemarkeerd; interpunctie wordt toegevoegd (georiënteerd op de hedendaagse grammaticaal verantwoorde interpunctie); emendaties worden tussen vierkante haken afgedrukt en verantwoord in de noten; in de tekst genoemde (boek)titels worden cursief gezet; verdere toelichtingen zijn opgenomen in de noten. De verwijzingen naar geciteerde of geparafraseerde bijbelplaatsen zijn tussen rechte haken in de tekst zelf opgenomen (enkel bij de vertalingen).

Petrus Naghels vertaling Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 2341, fol. 5vb-7vb

Van mennegherandere verstanne der heilegher scrifturen¹ VIII

Keren wi weder ter ontbindinghe der const daer af dat begonnen es dbeghinsel van onser collatien. Hier bi, alsoe wi voerseit hebben, soe es dwerkende leven ghedeelt an vele professionen ende erenstechiden. Mer de godleke const deelt men in twee deellen: dat es in den bedieddenesse van der historien² ende in [6ra] de gheesteleke verstanne. Hier bi oec, doe Salomon de menechfuldeghe gratie der kerken vertelt hadde, soe seide hi daer toe: 'Want alle die met haer sijn, si sijn met tweerande clederen ghecleedt.' [Spr.31:21 LXX] Ende het sijn drie manieren van gheesteleker const: tropologia, allegoria, anagogen. Die bedieden 'sedebareghe', 'gheesteleke' ende 'hemelsche verstanne'. Ende van desen drien seit men dus in Salomons *Proverbien*: 'Ende du bescrive di dese dinghen in drien manieren op de breetheit dijnr herten.' [Spr.22:20 LXX] Want de historie bevaet dbekin-

Noordnederlandse vertaling Sint-Truiden, Instituut voor Francaanse Geschiedenis, a 12, fol. 144va-145ra

Dat VIII capittel.

Hier vooren hebben wij gheseyt hoemen die werkelijke wetentheit in menigher wijs pijnt te vercrighen. ¶ Nu willen wij voort vander smakeliker wijsheit scriven, die daer in twee manieren ghedeelt is, als die wijse man seit: ¶ 'Alle die huusghenoten sijn met dobbelen cleeden ghecleet.' [Spr. 31:21 LXX] ¶ Die eerste maniere is die hystorien te vertellen nader letteren also si gheseyt is. ¶ Also sente Pauwels op eene stat spreict, hoe dat Abraham twee kinder hadde. ¶ Een van [144vb] der cyghenre deerne, dat ander vander vrier. Vander [eyghenre]¹⁵ deernen was naden vleische gheboren, vander vrier¹⁶ deernen overmids der beloften. [Gal 4:22-23] ¶ Die ander maniere der smakeliker wijsheit is gheestelic, als men die woorde der Heiligher Scrifturen tot eenen enen anderen sinne trecket dan sijn

secundum carnem natus est: qui autem de libera, per repermissionem. ad allegoriam autem pertinent quae sequuntur, quia ea quae in ueritate gesta sunt alterius sacramenti formam praefigurasse dicuntur. haec enim, inquit, sunt duo testamenta, unum quidem de monte Sina, in seruitutem generans, quod est Agar. Sina enim mons est in Arabia, qui comparatur huic quae nunc est Hierusalem et seruit cum filiis suis. anagoge uero de spiritalibus mysteriis ad sublimiora quaedam et sacratiora caelorum secreta conscendens ab apostolo ita subicitur: quae autem sursum est Hierusalem libera est, quae est mater nostra scriptum est enim: lactare sterilis quae non parit, erumpet et clamat quae non parturit, quoniam multi filii desertae magis quam eius quae habet uirum. tropologia est moralis explanatio ad emundationem uitae et instructionem pertinens actualem, uelut si haec eadem duo testamenta intellegamus *πρακτικὴν* (praktikēn) et theoreticam disciplinam, uel certe si Hierusalem aut Sion animam hominis uelimus accipere secundum illud: lauda Hierusalem dominum: lauda deum tuum Sion. igitur praedictae quattuor figurae in unum ita, si uolumus, confluunt, ut una atque eadem Hierusalem quadrifarie possit intellegi: secundum historiam ciuitas Iudaeorum, secundum allegoriam ecclesia Christi, secundum anagogen ciuitas dei illa caelestis, quae est mater omnium nostrum, secundum tropologiam anima hominis, quae frequenter hoc nomine

nen der dinghen die leden sijn ende ghesienlec waren, daer sinte Pauwels dus af seit: 'Want het es ghescreven dat Abraham twe sonen³ hadde, den enen van sinen joncwive ende den anderen van sinen wetteleke wive. Maer die van sinen joncwive was, hi was na den vleesche gheboren, mer [die]⁴ van sinen wet[6rb]teleken wive was, hi was gheboren bi der beloften.' [Gal.4:22-23] Mer dat daer na volght behoert der allegorien toe, dats der gheesteleker verstennessen, want die dinghen die inder waerheit ghedaen waren, die seit men dat si beteeckenden de vorme van enen anderen sacramente, dats van eenre heileghere dinc. Want hi seit: 'Dit sijn die twee testamente: deen es vanden berghe van Synay, in diensticheiden gheborende, dat es Agar. Want Synai es een berch in Arabien, die gherekent es jeghen desen berch dat nu es Jherusalem, ende dient met haren kinderen.' [Gal.4:24-25] Ende anagoges, dat es die hemelsche verstennesse, die clemt opwert vanden gheesteleken heimelecheden te eenrandere hoghere ende heileghere heimelecheiden der hemele, ende die bescrijft sinte Pauwels daerna aldus: 'Mer die Jherusalem dat opwert es, hi es vri, si es onse moeder. Want het es ghescreven; verblide, [6va] ondrachtteghe die niet en ghebaers; brecht vri ende roep, die en ghenen erfanc en ghedoechs, want vele kindere sijn der ghelatenre meer dan hare die enen man heeft.' [Gal.4:26-27] Tropologia es sedebareghe ontbinden, behorende ter suverringhe van den levenne ende ter werkender leeringhe, alsoe dat wi desen twee testamente verstaen moghen ter werkendere ende

luden. ¶ Want sinte Pauwels seit: ¶ 'Daer na dat die twee Abrahams kinder sijn die twee testamenten.' [Gal.4:24-25] Of als ment noch hogher vander hemelscher heymelicheit verstaet, als sinte Pauwels daer na in brenghet ende seit: ¶ 'Dat Jherusalem dat daer boven is, is vri ende is onse moeder.' [Gal.4:26] Of als ment na sedeliken duechden ende wijsheiden bediet, recht of men by desen twee testamenten verstaen woude die weerkelike wetentheit ende die smakelike wijsheit. Of dat men bi Jherusalem of bi Syon verstaen woude die sielen des menschen, als die prophete seit: 'Jherusalem, love den Heere; Syon, love dinen God.' [Ps.147:12] ¶ Of wil wij dese viere manieren in een te gader bringhen, [145ra] so moghen wij by Jherusalem vier dinghen verstaen. Nader hystorien so yst een stat daer die joden in woenden. Naden anderen sinne so ys[t]¹⁷ die kerke Gods [die hier beneden is. Naden derden sinne ist die kerke Gods die]¹⁸ inden hemel onser alre moeder [is].¹⁹ Naden vierden sinne [is] des menschen ziele die wel dicwyle onder desen name vanden Heere ghelachtert of ghepresen wert.

aut increpatur aut laudatur a domino. de his quattuor interpretationum generibus beatus apostolus ita dicit: nunc autem, fratres, si uenero ad uos linguis loquens, quid uobis prodero, nisi uobis loquar aut in reuelatione aut in scientia aut in prophetia aut in doctrina? reuelatio namque ad allegoriam pertinet, per quam ea quae tegit historica narratio spiritali sensu et expositione reserantur: ut uerbi gratia si illud aperire temptemus, quemadmodum patres nostri omnes sub nube fuerint, et omnes in Moysi baptizati sint in nube et in mari, et quemadmodum omnes eandem spiritalem escam manducauerint et eundem spiritalem de consequenti petra biberint potum, petra autem erat Christus. quae expositio praefigurationi corporis et sanguinis Christi quem cotidie sumimus comparata allegoriae continet rationem. scientia uero, quae similiter ab apostolo memoratur, tropologia est, qua uniuersa quae ad discretionem pertinent actualem utrum utilia uel honesta sint prudenti examinatione discernimus: ut est illud, cum apud nosmet ipsos iudicare praecipimur utrum deceat mulierem non uelato capite orare deum. quae ratio ut dictum est moralem continet intellectum. item prophetia, quam tertio apostolus intulit loco, anagogen sonat, per quam ad inuisibilia ac futura sermo transfertur, ut est illud: nolimus autem ignorare uos, fratres, de dormientibus, ut non contristemini sicut et ceteri qui spem non habent. si enim credimus quoniam Christus mortuus est et resurrexit, ita et

ter godlekere disciplinen, oft eest oec dat wi [bi]⁵ Jherusalem oft Syon willen ontfaen ende verstaen smenschen siele, na dat woert 'Love, Jherusalem, den Here; love dinen god, Syon.' [Ps. 47:12] Hier omme comen die viere voerseide figuren alsoe in een, op dat wi willen dat men dat een ende dat selve Jherusalem in vieren manieren⁶ mach verstaen. Na der historien eest der joden stat. Na de gheesteleke verstenn[ess]e⁷ eest Cristus' kerke. Na de hemelsche verstennesse soe eest de he[6vb]melsche Gods stat 'dic onser alre moeder es.' [Gal.4:26] Na de sedebareghe verstennesse eest smenschen siele die dicwyle bi dien name van⁸ onsen Here berespt of ghepresen wert. Van desen vieren manieren van beteeckennesen seit sinte Pauwels aldus: 'Ende nu, bruderen, eest dat ic te u come sprekende met tonghen, wat salic u vorderen, en si dat ic u spreke in vertoghinghen ofte in constecheiden ofte in prophecien ofte in leeringhen?' [1 Kor. 14:6] Want de vertoghinghe behort der allegorien, dats der gheestelekere verstennessen, toe, bi der welkere⁹ die dinghen die tvertellen vander historien bedect, werden ontbonden in gheesteleke verstennessen ende expositien. Dats aldus: eest dat wi ons dat pinen te ontbindenne 'hoe onse vadere alle onder ene wolke waren ende hoe si alle in Moysesse ghe[7ra]doept waren in die¹⁰ wolke ende in zee, ende hoe si alle die selve spise aten ende den selven gheesteleken dranc dronken vanden volghende steenne. Ende dat Cristus die stene was.' [1 Kor.10:1-4] Welke ontbinden gherekent es in voerbeteckennesse van Cristus

deus eos qui dormierunt per Iesum adducet cum eo. hoc enim uobis dicimus in uerbo domini, quoniam nos qui uiuimus in aduentu domini non praeueniemus eos qui dormierunt in Christo, quoniam ipse dominus in iussu, in uoce archangeli et in tuba dei descendet de caelo, et mortui qui in Christo sunt resurgent primo. qua exhortationis specie anagoges figura praefertur. doctrina uero simplicem historicae expositionis ordinem pandit, in qua nullus occultior intellectus nisi qui uerbis resonat continetur, sicut est illud: tradidi enim uobis in primis, quod et accepi, quoniam Christus mortuus est pro peccatis nostris secundum scripturas, et quia sepultus est, et quia surrexit tertia die, et quia uisus est Cephae, et: misit deus filium suum, factum ex muliere, factum sub lege, ut eos qui sub lege erant redimeret, siue illud: audi Israhel, dominus deus tuus dominus unus est.

lichame ende bloede dat wi alle daghe ontfaen, ende dit behout die redenne van allegorien, dats van gheesteliker verstennessen. Want die const, die sinte Pauwels oec noemt, es de tropologia, dat es sedebareghe verstennessen, daer wi mede bewisen, ondersoekenne, ondersceden alle dinghen die ter werkenderre onderscedechheit behoren, weder si orborlec of eersam sijn, alsoe dat es als men ons beveelt bi ons selven te vonsennessen 'oft dit tamelec es dat een wijf beden sal Gode met onghedecten hoofde.' [1 Kor. 11:13] Welke re[7rb]denne die, alsoe gheseit es, behoudt die sedebareghe verstennessen, dats tropologia. Ende oec die prophetie, die sinte Pauwels in die derde stat seide, die luudt anagogen, dat es hemelsche verstennessen, daer men bi de redenne overdraghet ten onsenleken dinghen ende die namaels comen selen, alsoe dat woert es: 'Brudere, wi en willen niet ghi en weet¹¹ van den ghenen die slapen, dat ghi niet bedruuft en wert als dandere die de hope niet en hebben. Want op dat wi gheloeven dat Jhesus ghestorven es ende weder verresen es, alsoe sal oec God die ghene die doot sijn, bi Jhesum weder bringhen met hem. Want dit segghen wi inden worde ons Heren, dat wi die leven, die overbleven sijn, dat wi inder toe comsten ons Heren niet vore comen en selen vore die ghene die doot sijn, want [7va] ons Here selve sal comen neder vanden hemelle inden bevelene ende inden gheroepe vanden groten inghel, ende die dode die in Cristo sijn, selen eerst verresen.' [1 Tess. 4:13-16] Ende inder ghedane van desen radene¹² bringt men voert die

beteekennesse van¹³ anagogen. Want die leerringhe oppenbaert de sempele expositie oft dontbinden vander hystorien, in den welken en gheen verborghenne verstenesse en es ghehouden sonder die die inden woerden luudt, alsoe dat woert es: 'Want ic leverde u¹⁴ inden eersten dat ic ontfaen hebbe, dat Cristus ghestorven es over onse sunden na der scrijfturen, ende dat hi begraven was ende dat hi weder verrees den derden daghe ende dattenne Cefas, dats peerter, sach.' [1 Kor.15:3-5] Ende: 'God sant sinen sone, gheboren van enen wive ende ghemaect onder die wet, [7vb] om dat hi verloesen soude die onder die wet waren.' [Gal.4:4-5] Ofte dat waert: 'Hoer, Jherusalem, den Here, dijn God, es een God.' [Deut.6:4]

- 1 De vertaling heeft het opschrift van caput 11 van de Latijnse brontekst gekregen: *De multiplici intellectu divinarum scripturarum*. Dit is op macro-niveau de enige afwijking ten opzichte van de brontekst.
- 2 *historien*: hs. leest *hiystorien*, de kopiist gebruikt verder de vormen *hystorien* en *historien* willekeurig door elkaar.
- 3 *sonen*: de laatste *n* is superscript toegevoegd.
- 4 *die*: ontbreekt in hs.
- 5 *bi*: ontbreekt in hs.
- 6 In het manuscript staat *manieren* op de volgende regel na *verstaen* maar wordt met verwijfsletters aan deze plaats verbonden.
- 7 Hs. leest *verstennsse*.
- 8 *van*: hierna volgt in het hs. een doorgehaald en geëxpungeerd *dien*.
- 9 *welkere*: eerste 'e' superscript toegevoegd.
- 10 *die*: superscript toegevoegd.
- 11 *weet*: hs. leest *weert* of *weett*.
- 12 *radenne*: na dit woord volgt in het hs. een redundante *b*, niet geëxpungeerd of doorgehaald.
- 13 *van*: superscript toegevoegd, maar slecht leesbaar.
- 14 Het hs. leest hier *.v.* (met begrenzingspunten); de kopiist beschouwde het pronomen blijkbaar als een cijfer.
- 15 *eyghenre*: het hs. leest abusievelijk *vryer*. Op grond van de brontekst (en het vervolg van de Mnl. tekst) kan dit als een evidente kopiistenfout bestempeld worden.
- 16 *vryer*: hierna volgt in het hs. een redundant *vander*.
- 17 De *t* ontbreekt in het hs; noodzakelijke aanvulling indien de tekst als hieronder gecorrigeerd wordt.
- 18 *die hier ... Gods die*: de kopiist heeft denkkelijk een *saut-du-même-au-même* gemaakt. De tekst is aangevuld op basis van hs. Kopenhagen, Det Kongelige Bibliothek, cod. Thott 524 4°, fol. 64rb, waarbij ik dankbaar gebruik heb gemaakt van de transcriptie van Dr. Werner Hoffmann.
- 19 *is*: ontbreekt in hs.; noodzakelijke aanvulling bij bovengenoemde correctie.